

Д. Бібіков, Н. Шекера, С. Горбаненко, М. Кублій

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОГО ВИШГОРОДА У 2023—2024 рр.

У статті публікуються результати новітніх досліджень вишгородського посаду XI—XII ст. Основний інтерес становить металообробний комплекс початку XI ст. Подано археозоологічні, палеоетноботанічні та іхтіологічні визначення.

Ключові слова: Давній Вишгород, посад, давньоруська доба, металообробний комплекс, археозоологічні визначення, палеоетноботанічні визначення.

У 2023—2024 рр. Вишгородська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Вишгородського історико-культурного заповідника продовжила планові розкопки посаду Давнього Вишгорода (рис. 1) — найбільшого середньовічного гончарного осередку Східної Європи. Починаючи з 1936 р. пам'ятка неодноразово досліджувалася археологами, в тому числі співробітниками експедиції (див.: Бібіков та ін. 2023, с. 17—19). Роботи були зосереджені на території садиби Музею давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника (вул. Межигірського Спаса, 11), у центрально-південній частині посаду.

Західний край **розкопу 14** 2023 р. змикався з траншеєю 4 2016 р. Як і остання, розкоп знаходився південніше будівлі Музею давньоруського гончарства й був розбитий паралельно їй — орієнтований стінками за сторонами світу з певним відхиленням. Довжина розкопу із заходу на схід становила 5 м; західна половина завдовжки 2,5 м мала ширину з півночі на південь 3 м, східна половина — 5 м (рис. 2). Перед початком досліджень візуально простежено падіння рівня денної поверхні зі сходу на

захід (у бік колишньої р. Монашка). Ділянка була вільною від насаджень.

Як і на інших ділянках вишгородського посаду, культурні нашарування до самого передматерика виявилися перемішаними внаслідок багаторічної оранки й руйнівної діяльності коріння рослин. У результаті утворився однорідний культурний шар, який являв собою сірий гумусований супісок, місцями сильно спресований у верхній частині. На глибині близько 0,4 м шар починав поступово світлішати донизу. На глибині близько 0,55 м слабо гумусований світло-сірий супісок переходив у блідий сірувато-жовтий передматериковий шар потужністю приблизно 0,1 м, а той — у більш насичений жовтуватий лесовидний суглинок — материк. Всі нашарування падали в південно-західному напрямку, майже повторюючи падіння сучасного рельєфу. Перепад висот із північного сходу на південний захід на рівні материка становив до 0,3 м.

Середня частина нашарувань (гл. 0,25—0,5 м) була сильно насичена керамічним та іншим матеріалом, тоді як вище і нижче цього рівня знахідки давньоруського часу представлені одиничними екземплярами. У керамічному комплексі переважали вінця типів 2, 6А і 9 за І. Сарачевим (2000). Побутування такої кераміки можна широко датувати в межах другої половини X — XII ст., що загалом збігається з датуванням вишгородського посаду. Серед індивідуальних знахідок із культурного шару — глиняна іграшка-свистунець у вигляді риби, котра вірогідно датується ранньомодерною добою (рис. 7: 7), та низка предметів давньоруської епохи: фрагмент масивної орнаментованої прикраси серцевидної форми (решми?; рис. 5: 1), залізне вістря стріли-зрізня (рис. 5:

© Д. БІБІКОВ, Н. ШЕКЕРА, С. ГОРБАНЕНКО,
М. КУБЛІЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Рис. 1. Розкоп 14 (позначений помаранчевим) та розкопи 2013—2019 рр. на території вишгородського посаду. Ситуативний план

Fig. 1. Excavation area 14 (marked in orange) and excavations of 2013—2019 on the territory of the Vyshhorod Posad. Situational plan

4), залізне долото (рис. 5: 11), свинцевий важок для ткацького верстата (рис. 5: 3), фрагменти цвяхів та інших виробів із чорного та кольорового металу, точильний камінь (рис. 7: 1), по одному уламку плінфи та пірофіліту. Більшість знахідок були виявлені поблизу об'єкту 1 або над його заповненням. Крім того, у невеликій кількості траплялися шматки печини, металеві шлаки.

На рівні передматерика зафіксовано кілька археологічних об'єктів (рис. 3), найцікавішим із яких виявився **об'єкт 1** (кв. Б, В/1, 2). Він мав неправильну овальну форму (видовжений з півночі на південь). Довжина — 2,5 м; максимальна ширина — 2,1 м, децю звужувався у північній частині. Стінки практично вертикальні, у південно-західній частині — підбій завширшки 0,1—0,12 м. Дно основної частини об'єкту знаходилося на глибині 0,35—0,55 м від рівня виявлення (глибше в північному напрямку). На цьому рівні в нього було введено три підовальні заглиблення (отримали умовні шифри «об'єкт 1а», «об'єкт 1б», «об'єкт 1в»), котрі разом утворювали східчасту структуру (рис. 4: 1).

Верхній горизонт заповнення основної частини об'єкту (заповнення 1) потужністю 0,1—0,35 м (посиливався ближче до північної стінки) являв собою темно-сірий гумусований супісок із грудками печини та металевими шлаками (понад три десятки), був сильно насичений керамічним матеріалом і тваринними кістками. Крім того, в заповненні траплялася велика кількість дрібних (від 1 см завдовжки) залізних оплавків і відходів виробництва, а також дрібних оплавків і обрізків кольорового металу. Заповнення 2 становило собою більш світлий слабо гумусований мішаний супісок з прошарками перевідкладеного материкового суглинку. Як і в заповненні 1, ближче до низу містилося багато сипчастих грудок окису кольорового металу (залишки виробничої сировини?); так само присутні грудки печини і шлаки. Порівняно з заповненням 1, горизонт значно менш насичений керамічним матеріалом і кістками. Нижче зафіксований суцільний прошарок перевідкладеного материкового суглинку потужністю 5—20 см (заповнення 3), в якому виявлено кілька фрагментів кераміки; поодинокі знахідки шматків печини та шлаків.

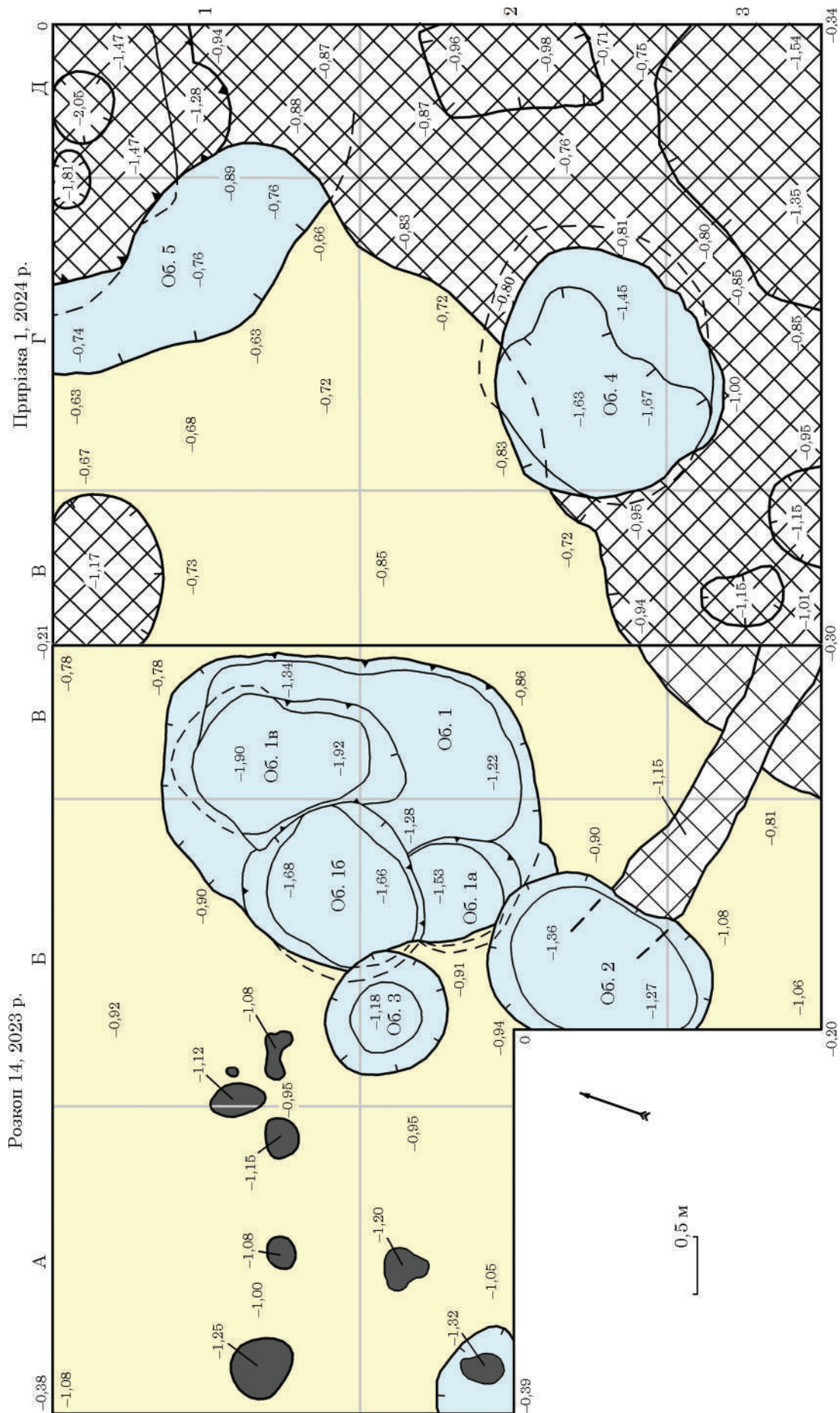

Рис. 2. Розкоп 14, звведений план ділянок 2023—2024 рр.

Fig. 2. Excavation area 14, consolidated plan of the 2023—2024 excavation areas

Рис. 3. Розкоп 14 (2023 р.), зачистка по материка. Вид із північного сходу

Fig. 3. Excavation area 14 (2023), the virgin soil surface. View from the northeast

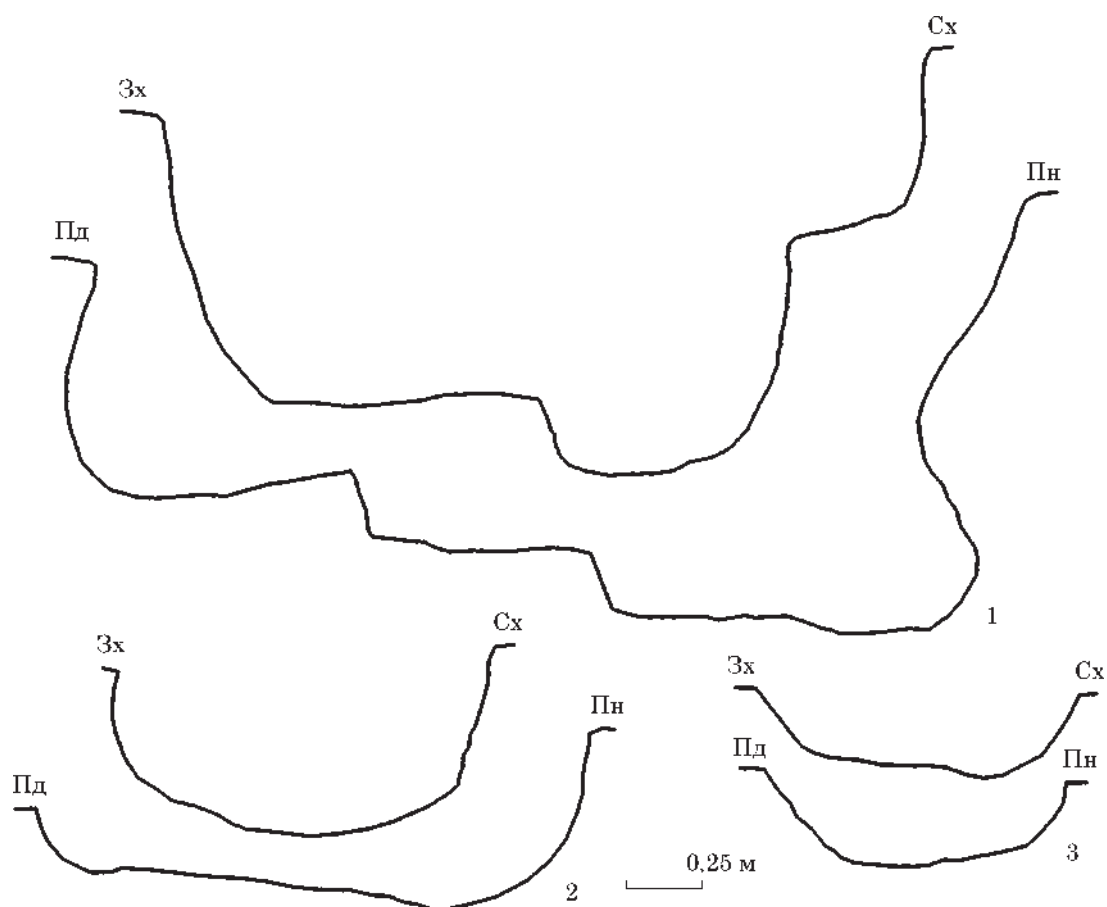

Рис. 4. Розкоп 14 (2023 р.), розрізи археологічних об'єктів: 1 — об'єкт 1; 2 — об'єкт 2; 3 — об'єкт 3

Fig. 4. Excavation area 14 (2023), cross-sections of archaeological structures: 1 — structure 1; 2 — structure 2; 3 — structure 3

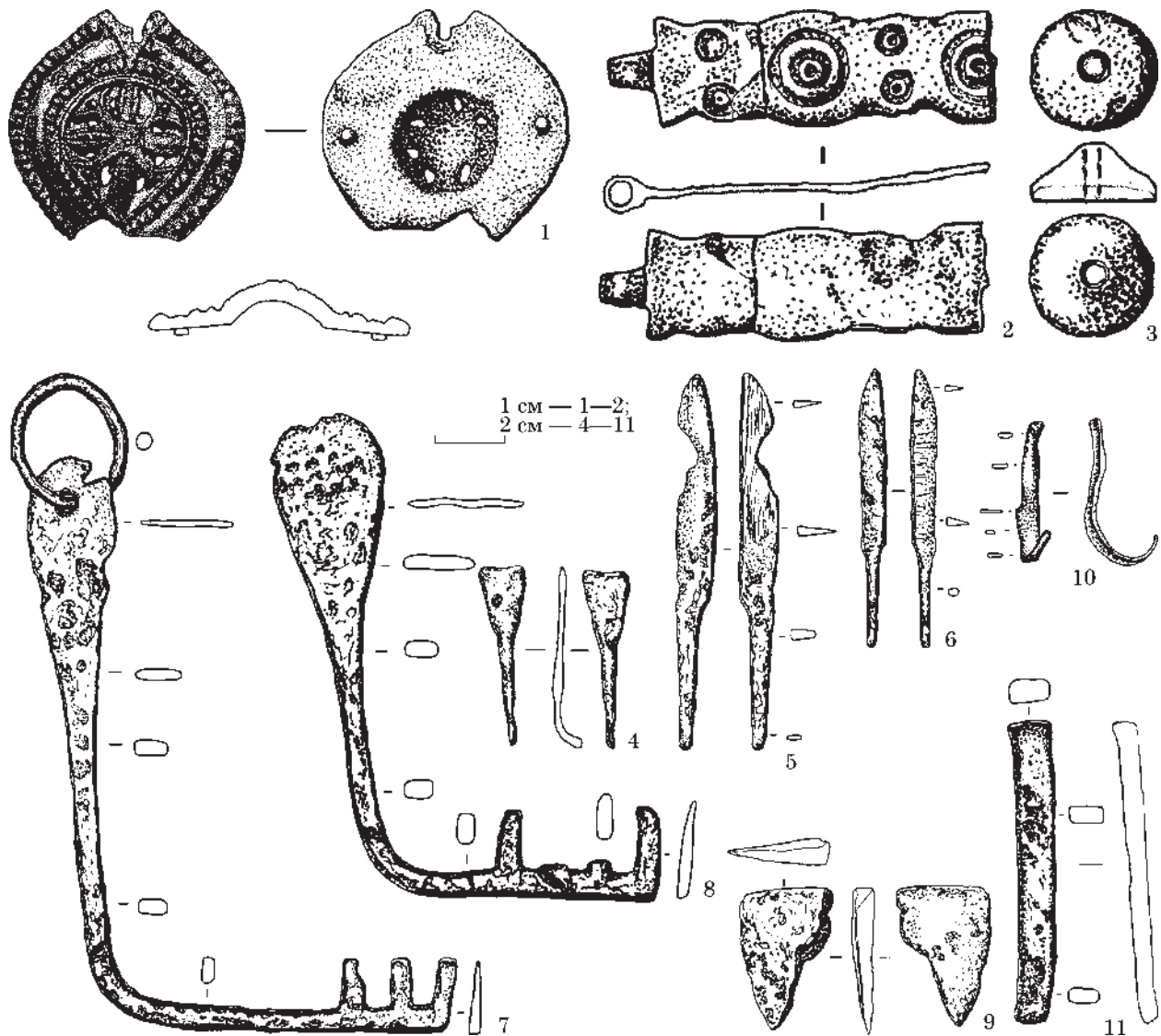

Рис. 5. Розкоп 14 (2023 р.), вироби з металу: 1—3 — кольоровий метал; 4—11 — залізо. 1, 3, 4, 11 — гл. 0,25—0,5 м; 2, 5—10 — об'єкт 1, заповнення 1

Fig. 5. Excavation area 14 (2023), metal objects: 1—3 — non-ferrous metal; 4—11 — iron. 1, 3, 4, 11 — depth 0.25—0.5 m; 2, 5—10 — structure 1, fill 1

У керамічному матеріалі з об'єкту 1 переважають ранні манжетні форми, котрі можна зарахувати до типів 2, 4—6, за І. Сарачевим (2000). Такий асортимент дозволяє датувати його функціонування початком XI ст.

Практично на рівні виявлення було знайдено квадратну поясну накладку з орнаментом, що вірогідно імітував скандинавський стиль Borre (рис. 6). На жаль, предмет був втрачений у процесі реставрації. Також із заповнення 1 походять: два «Г»-подібних ключі (один — із кільцем для підвішування) (рис. 5: 7, 8), три залізні ножі (рис. 5: 5, 6), уламок леза сокири (рис. 5: 9), гачок для вилову риби (?) (рис. 5: 10), інші залізні вироби, прикрашена циркульним орнаментом бронзова фігурна накладка з петлею та штифтами (рис. 5: 2), кілька фрагментів тонких бронзових платівок і інших виробів із кольорового металу, кресальний кремій і два

Рис. 6. Бронзова поясна накладка (польове фото)

Fig. 6. Bronze belt plaque (field photograph)

необроблених (?) уламки кременю (рис. 7: 5), три астрагали (рис. 7: 2, 4, 6), кілька уламків глиняних тиглів. У заповненні 3 знайдено пряслице з пірофілітового сланцю (рис. 7: 3).

Перша сходинка («об'єкт 1а») знаходилася в південно-західній частині об'єкту 1. Заглиблення було видовжене довгою віссю з північного заходу на північний схід, мало розміри

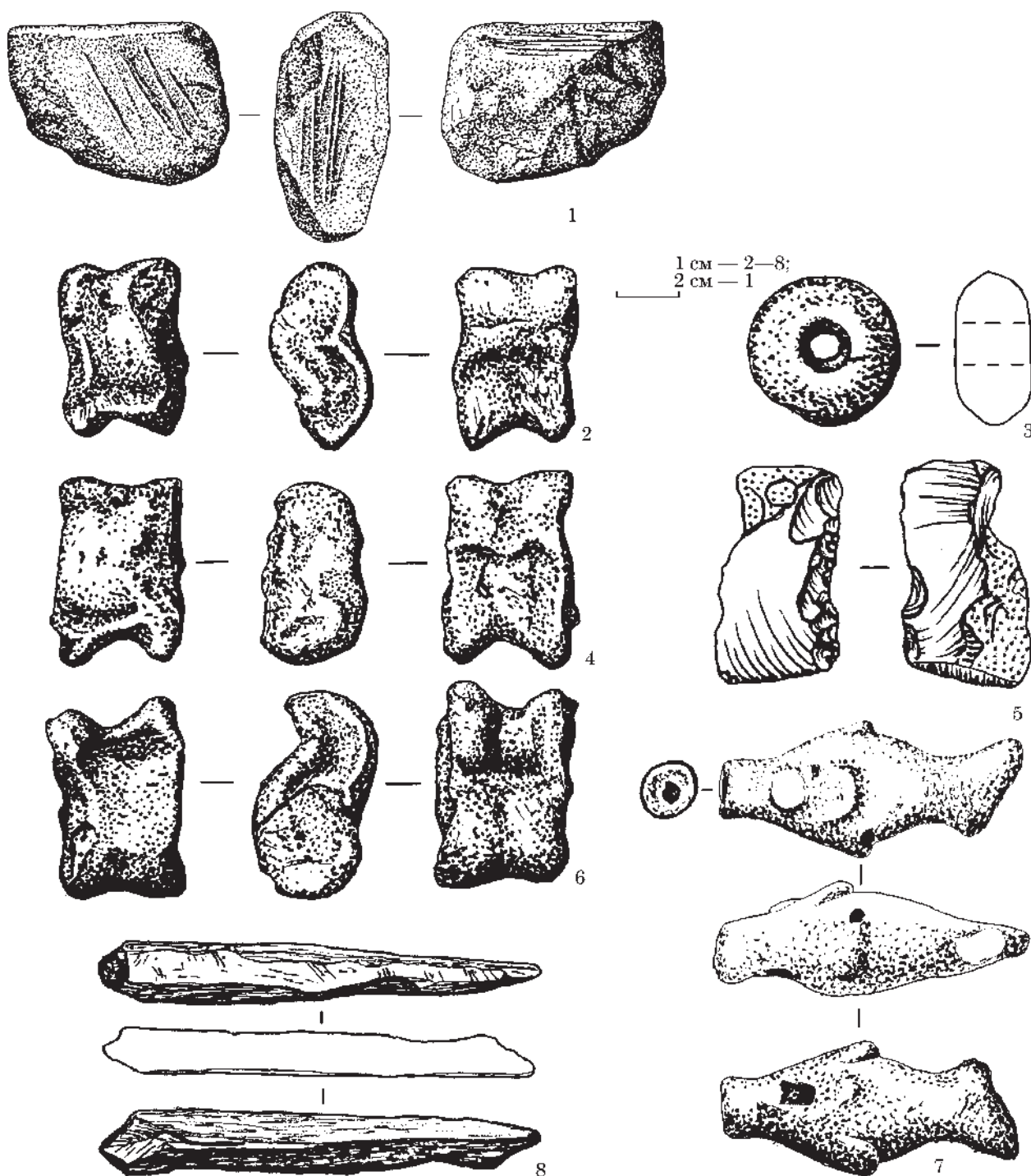

Рис. 7. Розкоп 14 (2023 р.), вироби з каменю, глини та кістки: 1 — камінь; 2, 4, 6, 8 — кістка; 3 — пірофілітовий сланець; 5 — креміль; 7 — глина. 1 — гл. 0,5—0,75 м; 2, 4—6 — об'єкт 1, заповнення 1; 3 — об'єкт 1, заповнення 3; 7 — гл. 0,25—0,5 м; 8 — об'єкт 2, заповнення 1

Fig. 7. Excavation area 14 (2023), stone, clay, and bone items: 1 — stone; 2, 4, 6, 8 — bone; 3 — pyrophyllite slate; 5 — flint; 7 — clay. 1 — depth 0.5—0.75 m; 2, 4—6 — structure 1, fill 1; 3 — structure 1, fill 3; 7 — depth 0.25—0.5 m; 8 — structure 2, fill 1

0,75 × 0,7 м, глибина від долівки основної частини об'єкта — до 0,3 м, від рівня передматерика — до 0,65 м. Стінки вертикальні, в південній частині підбій; дно майже горизонтальне, мало незначні нерівності. Заповнене сірим гумусованим ґрунтом з великою кількістю матеріалу, печиною та шлаками. Крім кераміки

й тваринних кісток, виявлено два фрагменти невизначених залізних виробів.

Друга сходинка («об'єкт 1б») у західній частині об'єкту 1 була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід, розмірами 1,1 × 1,05 м. Стінки заглиблення були майже вертикальними, у північно-західній частині

мали невеликий нахил, у південно-західній — підбій. Дно мало незначні нерівності й нахил у бік найглибшого заглиблення (об'єкту 1в). Глибина відносно об'єкту 1а — 0,15 м, відносно дна основної частини об'єкту 1 — 0,35 м, відносно рівня передматерика — 0,9 м. Заповнений об'єкт 1б був перевідкладеним материковим суглинком, лише на дні фіксувався прошарок світло-сірого супіску потужністю до 5 см. В заповненні виявлено багато грудок печини. Кількість матеріалу була незначною, переважно він представлений уламками кісток.

Найглибша частина об'єкту («об'єкт 1в») була орієнтована довгою віссю з північного заходу на південний схід. Довжина заглиблення становила 1,6 м, максимальна ширина — 0,95 м (звуження в південно-східному напрямку). Південно-східна стінка похила, південно-західна вертикальна, північно-західна та північно-східна на середній висоті мали підбій завширшки 5—18 см, який сходив нанівець ближче до дна об'єкта. Дно горизонтальне з нерівностями. Глибина відносно дна об'єкта 1б в середньому 0,15 м, відносно дна основної частини об'єкта 1 — 0,4—0,5 м, відносно рівня передматерика — 1,15—1,2 м. Заповнений об'єкт 1в перевідкладеним материковим суглинком (засипка), на дні — світло-сірим супіском із прошарком темно-сірого гумусованого супіску. Заповнення насичене деревним вугіллям, траплялися грудки сипчастого окису кольорового металу, окремі шматки печини та шлаки. Керамічний матеріал виявлений у незначній кількості.

Значна кількість виявлених у заповненні об'єкту 1 металургійних шлаків, металевого окису, заготовок і відходів виробництва, вугілля, глиняних тиглів тощо, не залишає сумнівів, що його функціональне призначення було пов'язане з виробництвом і обробкою металів (вочевидь, як і на багатьох інших давньоруських пам'ятках, ці заняття поєднували). Виявлений поблизу з об'єктом абразивний камінь, судячи з характерних слідів, міг використовуватися для заточки голок, шил або рибальських гачків (рис. 7: 1). Хоча решток самої теплотехнічної споруди — горна — виявлено не було, вона мала знаходитися в безпосередній близькості.

Об'єкт 2 (кв. Б/2, 3) у південній частині розкопу являв собою господарську яму підовальної форми. Верхня частина пошкоджена сучасною траншеєю. Довгою віссю об'єкт був видовжений із півночі на південь; його південно-західна частина виходила за межі розкопу. Максимально фіксована довжина з півночі на південь становила 1,5 м, із заходу на схід — 0,96 м. Стінки та дно похилі (рис. 4: 2). Глибина від рівня виявлення 0,45 м. Заповнення ями складалося з двох окремих горизонтів. Перший — світло-сірий слабо гумусований супісок потужністю до 0,3 м, значно насиченіший матеріалом. Другий горизонт — такий самий світло-сірий супісок,

перемішаний із материковим суглинком. Серед індивідуальних знахідок в об'єкті виявлена кістяна проколка (рис. 7: 8). Судячи з керамічного матеріалу, побутування об'єкту слід датувати в межах першої половини XI ст.

Ще одна господарська яма — **об'єкт 3** (кв. Б/1, 2) — містилася в центрі розкопу і прорізала південно-західний край об'єкту 1. Вона мала округлу форму й була видовжена з заходу на схід. Діаметр ями становив 0,73 м, глибина від рівня виявлення — 0,2 м. Стінки похилі, дно майже горизонтальне (рис. 4: 3). Заповнення складалося з двох основних горизонтів. Перший являв собою світло-сірий супісок із невеликою кількістю печини й керамічного матеріалу. Його товщина становила 0,1 м. Другий горизонт — темно-сірий гумусований супісок зі шматочками вугілля. В заповненні виявлено металевий шлак.

У західній половині розкопу виявлено сім стовпових ямок. Усі вони були заповненні сірим слабо гумусованим супіском. В південно-західному куті розкопу вибрано ямку, видимі розміри якої складали $0,6 \times 0,6$ м (із двох боків виходила за межі розкопу); знизу звужувалася до розмірів $0,35 \times 0,35$ м. Мала аморфну форму. Глибина ямки — 0,25 м від рівня залягання передматерика. На північний схід від неї на відстані 0,45 м знаходилася стовпова яма розмірами $0,27 \times 0,25$ м, глибиною 0,17 м від рівня виявлення. У квадраті А-1 на відстані 5 см від західної стінки розкопу — округла ямка діаметром 0,4 м, глибиною 0,25 м. У цьому ж квадраті на відстані 0,45 м на схід від попередньої знаходилася ще одна стовпова ямка округлої форми, що мала діаметр 0,18 м, глибину від рівня виявлення близько 0,1 м. Ще далі на схід, на межі кв. А/1 і Б/1, розчищено три овальні ямки, розташовані на відстані близько 0,1 м одна від одної. Їхні розміри — $0,3—0,35 \times 0,15—0,25$ м, глибина — близько 0,15 м.

У 2024 р. задля подальшого вивчення металообробного комплексу було закладено прирізку площею 20 м^2 (загалом за два польових сезони досліджено 40 м^2). **Прирізка 1** прямокутної форми мала розміри 5×4 м, видовжена з півночі на південь із певним відхиленням на північний захід. Західна стінка прирізки безпосередньо примикала до східної стінки розкопу 14 (2023 р.). Північна стінка була розташована за 2,5 м південніше від південної стіни Музею давньоруського гончарства, паралельно їй. Продовжено розпочату в попередньому році сітку квадратів (рис. 2).

Дерновий шар був сильно спресованим, що ускладнювало роботу. Одразу під дерном у східній половині розкопу почали фіксуватися перекопи кінця XIX — XX ст. На всій площі розкопу траплялося будівельне та побутове сміття XX ст. Поряд із ним у перевідкладених нашаруваннях на глибині 0,2 м виявлено незначну кількість давньоруської кухонної кера-

Рис. 8. Прирізка 1 (2024 р.), зачистка по материку. Вид із південного заходу

Fig. 8. Extension 1 (2024), the virgin soil surface. View from the southwest

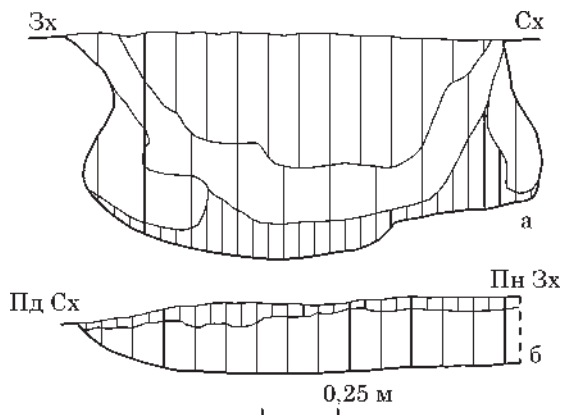

Рис. 9. Прирізка 1 (2024 р.), розрізи археологічних об'єктів: а — об'єкт 4; б — об'єкт 5

Fig. 9. Extension 1 (2024), sections of archaeological structures: a — structure 4; б — structure 5

міки, фрагмент керамічного тиглю (рис. 10: 21) та уламок пружинних ножиць (рис. 10: 15).

Культурні нашарування давньоруської доби збереглися лише в західній частині розкопу. Стратиграфічна ситуація тут повторювала зафіксовану в попередньому році (рис. 8).

У цій частині розкопу на глибині 0,35—0,55 м виявлено декілька індивідуальних знахідок: фрагмент залізного ножа (рис. 10: 10), п'ять уламків невизначених бронзових і свинцевих виробів (рис. 10: 11, 12, 20, 22, 23), шість залізних цвяхів (рис. 10: 1—5, 9) і свинцеву товарну пломбу (рис. 10: 13). Остання, на жаль,

була сильно пошкоджена наскрізною корозією; більш-менш видно лише крапковий обідок уздовж краю виробу. Як і в попередньому році, всі нашарування знижувалися в західному напрямку; максимальний перепад висот на рівні материка становив 22 см.

На рівні передматерика, на глибині 0,4—0,5 м від денної поверхні, вдалося остаточно оконтурити п'ять перекопів кінця XIX — XX ст. та два об'єкти давньоруської доби, котрі також виявилися тією чи іншою мірою пошкодженими.

Господарська яма овальної форми — об'єкт 4¹ (кв. Г/2, 3) — була видовжена з північного сходу на південний захід, мала розміри 1,5 × 1,3 м. Південна половина на глибину 0,2 м від рівня запуску зрізана перекопом. Південна стінка майже вертикальна; по під північною, західною та східною зафіксовано підбій завглибшки 0,1—0,2 м. З огляду на форму ями, її могли використовувати для зберігання харчових продуктів. Максимальна глибина об'єкту складала 0,8 м від рівня виявлення. Дно нерівне, в центрально-західній частині заглиблювалося на 0,2 м. Заповнення представлене трьома основними горизонтами (рис. 9: а). Заповнення 1 складалося з сірого гумусованого

1. У польовій і звітній документації за 2024 р. об'єкти з прирізки 1 отримали нову нумерацію. Відповідно, об'єкт 4 там значиться як «об'єкт 1», об'єкт 5 — як «об'єкт 2».

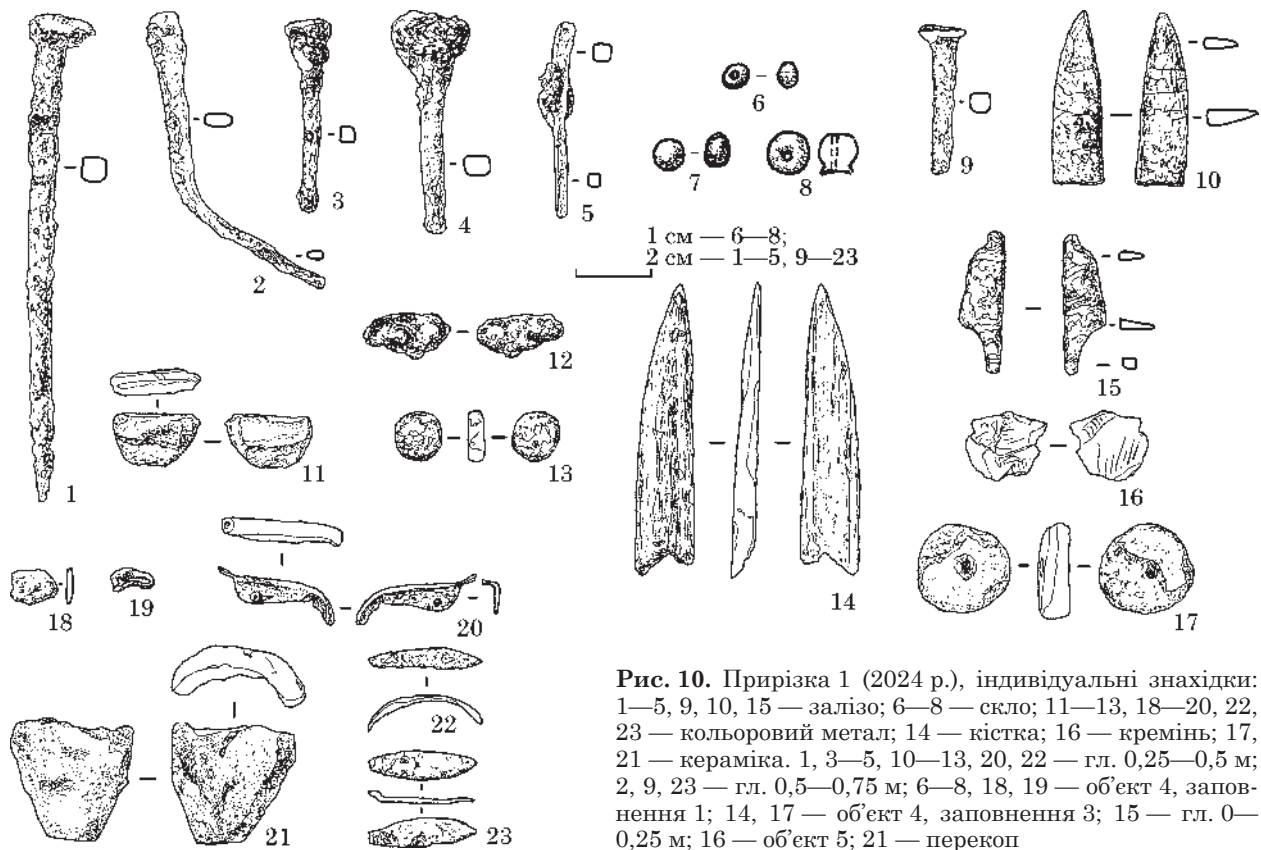

Рис. 10. Прирізка 1 (2024 р.), індивідуальні знахідки: 1—5, 9, 10, 15 — залізо; 6—8 — скло; 11—13, 18—20, 22, 23 — кольоровий метал; 14 — кістка; 16 — кремій; 17, 21 — кераміка. 1, 3—5, 10—13, 20, 22 — гл. 0,25—0,5 м; 2, 9, 23 — гл. 0,5—0,75 м; 6—8, 18, 19 — об'єкт 4, заповнення 1; 14, 17 — об'єкт 4, заповнення 3; 15 — гл. 0—0,25 м; 16 — об'єкт 5; 21 — перекоп

Fig. 10. Extension 1 (2024), individual finds: 1—5, 9, 10, 15 — iron; 6—8 — glass; 11—13, 18—20, 22, 23 — non-ferrous metal; 14 — bone; 16 — flint; 17, 21 — ceramics. 1, 3—5, 10—13, 20, 22 — depth 0.25—0.5 m; 2, 9, 23 — depth 0.5—0.75 m; 6—8, 18, 19 — structure 4, fill 1; 14, 17 — structure 4, fill 3; 15 — depth 0—0.25 m; 16 — structure 5; 21 — overburden

супіску й мало потужність до 0,4 м. Серед індивідуальних знахідок — два фрагменти невизначених бронзових виробів (рис. 10: 18, 19) та три маленькі скляні намистини (рис. 10: 6—8). Середня частина заповнення — заповнення 2 — мала потужність 0,15—0,25 м і була насичена аморфними грудками перевідкладеного материкового суглинку. Такі самі масиви перевідкладеного материка фіксувались і вздовж стінок об'єкту. В нижній частині зафіксовано однорідний масив темно-сірого гумусованого супіску потужністю 0,1—0,2 м — заповнення 3. У ньому виявлено кістяну проколку (рис. 10: 14) та керамічний виріб у вигляді обточеної до округлої форми стінки посудини із недосвердленим отвором по центру (рис. 10: 17).

У керамічному комплексі домінують досить ранні форми з манжетними вінцями. Згідно з типологією І. Сарачева (2000), такі зразки можна зарахувати до типів 2 та 4. Нижній край напливу з зовнішнього боку вінець здебільшого не загладжений, із яскраво вираженими канелюрами. В окремих випадках верхній край вінець також має канелюроподібний виступ без загибну всередину. Типологічно близьким, але хронологічно пізнішим є вінець типу 6А з заповнення 1. Крім манжетних зразків, виявлено два вінця із заокругленим зрізом і невеликим

напливом із зовнішнього боку. А з того-таки заповнення 1 походять два фрагменти з яскраво вираженою закраїною, котрі різко виділяються з-поміж решти керамічного комплексу й належать до другої половини XI — першої половини XII ст. Загалом функціонування об'єкту слід датувати першою половиною XI ст. можливо його початком. Заповнення 1 пов'язане з пізнішою засипкою ями.

Більшу частину об'єкту 5 (кв. Г, Д/1) в північній частині прирізки зруйновано перекопами кінця XIX — XX ст. Найімовірніше, об'єкт мав овальну форму й був видовжений за віссю північний захід — південний схід, проте судити про його початковий вигляд не видається можливим. Стінка об'єкту тягнулась від північної стінки розкопу на 1,4 м на південний схід, після чого заокруглено повертала на схід, де простежена ще на 0,7 м і перерізана перекопом. Основна частина об'єкту була прорізана іншим перекопом; неперевідкладене заповнення збереглося лише на ширину 0,5—0,8 м вздовж периметра стінки. Стінка похила; дно мало нахил у північному напрямі. Максимальна глибина становила 0,27 м. Заповнення представлене двома шарами (рис. 9: б). Заповнення 1 складалося з темно-сірого гумусованого супіску й мало товщину 3—5 см. Більш потужне запов-

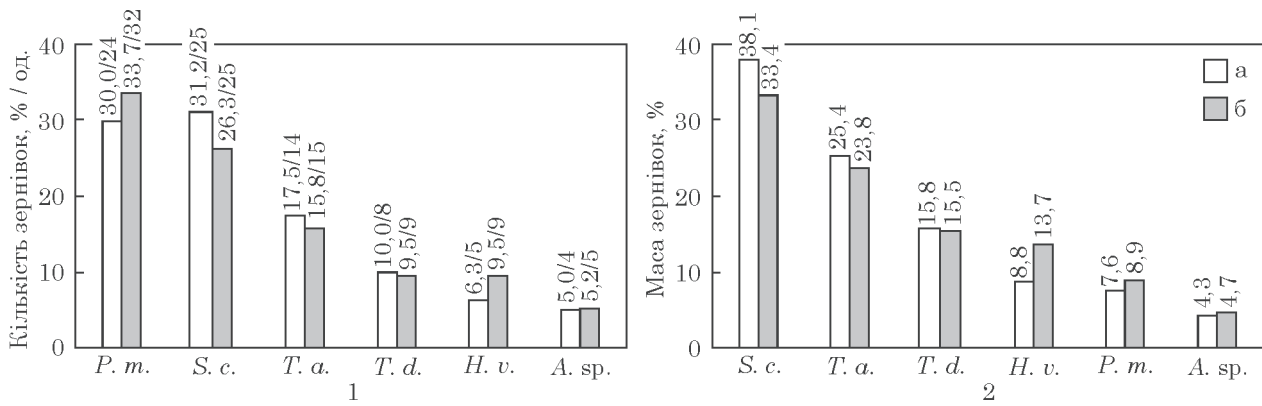

Рис. 11. Палеоетноботанічні спектри зернівок культурних рослин з об'єктів 1 (а) і 4 (б): 1 — за кількістю; 2 — за масою. **Скорочення:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *A. sp.* — *Avena sativa* (овес, імовірно — посівний)

Fig. 11. Paleoethnobotanical spectra of cultivated plant grains from the structures 1 (a) and 4 (b): 1 — by number; 2 — by mass. **Abbreviations:** *P. m.* — *Panicum miliaceum* (common millet, proso millet); *S. c.* — *Secale cereale* (rye); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (common wheat or bread wheat); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (emmer); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (barley); *A. sp.* — *Avena sativa* (oat, common oat)

нення 2 складалося зі світло-сірого супіску зі значною кількістю керамічного матеріалу та тваринних кісток. Також тут виявлено уламок кременю (рис. 10: 16).

Більшість знайдених у заповненні об'єкту вінець мали рудиментований загладжений манжет і, як правило, вертикальний канелюроподібний виступ на верхньому краю. Окремі зразки мали добре виражену закраїну; так само нечисленними були й «класичні» манжетні форми. Крім кухонної кераміки, знайдено фрагмент вінця глека-кринки. Такий керамічний комплекс характерний для кінця XI — початку XII ст.

Завдяки частковим флотації й промиванню ґрунту із об'єктів отримано, зокрема, **палеоетноботанічні матеріали**. Забір зразків здійснено з об'єктів 1, 2, 4, 5. Ідентифікацію зернівок культурних рослин (С. Горбаненко) проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками; бур'янів — за відповідними визначниками бур'янів України. Репрезентативні результати визначень культурних рослин представлені на рис. 11². Крім того, з-поміж палеоетноботанічних матеріалів до культурних рослин належать зернобобові — горох посівний (*Pisum sativum*). Також у незначній кількості виявлено бур'яни: стоколос, до виду не визначено (*Bromus* sp.), та мишій, до виду не визначено (*Setaria* sp.). Матеріал містив фрагменти кісточок вишні, до виду не визначено (*Prunus* subg. *Cerasus*), та шкаралупи горіхів ліщини (*Corylus avellana*).

2. На рис. 11 не подано малі вибірки з об'єктів 2 і 5; об'єкт 3 представлений сумарними показниками з шарів 1—3. Перерахунок за масою здійснено за: Горбаненко 2014.

Розбіжності показників зернівок культурних рослин, отриманих із об'єктів 1 і 4, в цілому близькі до статистичних похибок — максимальні не перевищують 5 %. Зважаючи на надзвичайно рідкісні знахідки сільськогосподарських знарядь у Вишгороді та на посаді зокрема³, варто припустити, що отримані результати вказують передусім на особисті вподобання господарів, а не на можливості сільського господарства. Тим не менше, опосередковано ці показники відображають і зернове господарство (співвідношення у вирощуванні зернових) як таке.

Загалом, отримані показники притаманні давньоруським пам'яткам. Важливими маркерами для розуміння розвитку хліборобства є умовна пара «традиційні — прогресивні» злакові культурні рослини. До перших належать загалом непримхливі і здавна відомі та вирощувані просо, пшениця двозернянка і ячмін; до других — примхливіші до агротехнічних можливостей, але й урожайніші, жито і пшениці м'які голозерні. За показниками, розрахованими за масою (рис. 11: 2), які вважаємо максимально наближеними до обсягів вирощування та / або вживання у їжу, чітко помітні суттєві значення останніх. Це культурні злакові зернові рослини, для врожайності яких необхідна глибока якісна оранка. Значення жита як показника інтенсифікації хліборобства в ранньому середньовіччі вчені вже неодноразово відзначали в археологічній літературі (див., напр.: Lange 1975). Подібну думку, щодо інтенсифікації хліборобства за часів Давньої Русі за результатами опрацювання палеоетноботанічних матеріалів, накопичених до початку 1990-х рр., висловила й Г. Пашкевич (напр.:

3. Нині відомо лише два фрагменти леза серпів (див.: Бібіков та ін. 2023, рис. 115: 1, 2).

Пашкевич 1993). Науковці пов'язують зміни в зерновому господарстві в бік збільшення часток жита й пшениць м'яких голозерних саме з суттєвим поширенням в епоху середньовіччя наконечників на орні знаряддя прогресивних форм, і як наслідок — ширшим запровадженням глибокої якісної оранки, необхідної для цих рослин.

Для розуміння систем землеробства важливим є аналіз бур'янів. У Вишгороді визначено доволі суттєву їхню домішку — понад 20 % кількості. Такий показник може засвідчувати суттєву забрудненість полів унаслідок їхнього тривалого використання, що теж є аргументом на користь інтенсифікації землеробства. З-поміж бур'янів важливим є стоколос, який є засмічувачем здебільшого озимих посівів жита.

Таким чином, три показники засвідчують високий рівень хліборобства.

У заповненні об'єктів 1, 4 і 5 виявлено фрагменти кісточок вишні, 7 од. (рис. 12). Це рідкісна знахідка: нам невідомі аналогії з пам'яток додержавних слов'ян. Із давньоруських матеріалів нині відома знахідка 16 цілих та однієї половинки кісточка вишні з шарів XI—XIII ст. київського Подолу за адресою вул. Спаська, 35 (Козловська, Пашкевич, Хамайко 2013). За даними дослідниць, тут кісточка мали середній розмір 8 мм (за 10 вимірами), що відповідає розміру вишні звичайної (*Cerasus vulgaris* Mill. = *Prunus cerasus* L.); кісточка з Вишгорода мають подібні розміри. Чи була це «дика» вишня, чи плоди зібрано зі садового дерева, наразі сказати складно.

Важливими також вважаємо знахідки фрагментів шкаралупи ліщини, які свідчать про певну роль збиральництва.

Таким чином, за результатами палеоентоботанічних досліджень можна стверджувати про існування продуктів розвиненого хліборобства, можливо — садівництва, а також і збиральництва.

Проведено **аналіз фауністичних решток** (М. Кублій). За два польових сезони отримано 538 фрагментів кісток представників теріофауни. Кістки сильно фрагментовані, тож визначити до виду і елементу скелету вдалося 164 зразки. Невелика численність вибірки не дозволяє визначити всіх тварин, яких використовувало давнє населення. Проте, репрезентовано найбільш поширені види, передусім — ті, що склали основу м'ясного забезпечення пам'ятки.

Серед отриманої кісткової колекції більшість становили кухонні відходи. На це вказує фрагментованість матеріалу, наявність слідів від гострих предметів, обпалення вогнем, погризів собаками. Фрагментуванню піддані усі крупні кістки — довгі трубчасті і плоскі. Цілими збереглися дрібні кістки — метаподії дрібніших тварин, суглобові заплеснові і передп'ясткові, фаланги пальців.

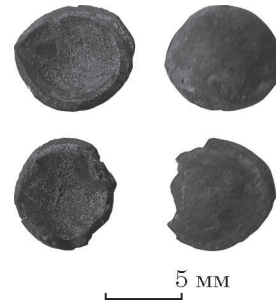

Рис. 12. Фрагменти кісточок вишні з об'єкту 1

Fig. 12. Cherry stone fragments from object 1

Традиційно для давньоруських пам'яток, основу м'ясного забезпечення становили домашні види тварин. Найбільше виявлено кісток корови — 108 зразків. Цей вид був основним у м'ясозабезпеченні посаду. У колекції представлені всі частини скелету включно з нем'ясними елементами, що є ознакою забою тварин безпосередньо на пам'ятці. Серед кісток не виявлено рогових стрижнів, проте їхню відсутність не варто пояснювати вирощуванням безрогих порід: причиною може бути мала численність вибірки. Загалом же для Середнього Подніпров'я і зокрема для Вишгорода було характерним вирощування рогатих корів (Тимченко 1972, с. 68; Белан 1978, с. 99). Вдалося встановити, що забій тварин відбувався після досягнення ними дорослого віку. Відсутність особин молодше річного віку свідчить про достатнє продуктове забезпечення пам'ятки, за якого кормів вистачало, щоб утримувати молоде поголів'я впродовж холодного сезону.

Також тварин, імовірно, використовували для прижиттєвих цілей. Хоча чіткого вікостатевого поділу з'ясувати не вдалося, можна припустити, що самок могли утримувати для одержання молока, а волів — для виконання фізичних робіт. Серед матеріалу знайдено дві кістки — нижню частину п'ястка і I фалангу, які належали одній особині і мали досить великі розміри. Ці кістки могли належати як волу, так і дикому турові чи зубру⁴.

Кісток свині виявлено 28. Утримування цього виду відбувалося виключно з постлєтальною метою, передусім — задля отримання м'ясної

4. Ширина нижнього блоку п'ястка становить 70,3 мм, що входить у межі промірів для вола (60,5—72 мм; Тимченко 1972, с. 84), хоча й вказує на доволі крупну особину. Найбільша довжина I фаланги — 64,8 мм, що також входить у межі, стандартні для домашньої корови (49—79,5 мм; Тимченко 1972, с. 88—89). Фаланга має сильне вторинне розростання, яке вказує на значні фізичні навантаження. Ширина нижнього блоку тура варіює від 59,1 до 91 мм (Цалкин 1970, с. 80—81). Знайдена кістка входить до цих меж, хоча належить до більш дрібних зразків. Тож достовірно стверджувати, що це віл не можна, хоча про це опосередковано може свідчити наявність вторинного розростання.

продукції. Вікові характеристики, встановлені по зубній системі, дозволили встановити, що забій тварин здійснювався у діапазоні від десяти місяців до трьох років.

Серед 17 кісток дрібної рогатої худоби для однієї — фрагмента черепа зі слідами розрубування — вдалося встановити видову належність (вівця). Вирощування овець потребувало наявних відкритих територій для випасу, хоча й не надто великих. Вікових характеристик встановити не вдалося, проте можна припустити прижиттєве використання цих тварин (особливо овець, яких утримували заради вовни).

Рештки диких мисливських видів, полювання на яких проводилося заради м'яса, становили меншість колекції. Серед таких було три кістки оленя, дві — козулі, ще одна кістка могла належати як оленю, так і лосю. По одному зубові оленя встановлено приблизний вік у вісім років. Усі кістки свідчать про полювання на цих тварин; рогів, які б могли бути виявленими після сезонного скидання, не траплялося. Також знайдено кістку бобра, на якого відбувалося полювання, зокрема, задля отримання м'яса. Крім того, виявлено дві кістки, що мають проміжні розміри між домашньою свинею і диким кабаном. Вони могли належати гібридизованим тваринам або дрібнішим формам дикого кабана.

Виявлено дві кістки — по одній коня і собаки — які, ймовірно, не належали до кухонних відходів, а були випадковими знахідками з перевідкладених шарів. Ці два види, особливо собаку, не вживали в їжу.

Серед десяти риб'ячих кісток удалося ідентифікувати рештки ляща (Т. Волинський).

Отже, матеріали розкопок 2023—2024 рр. доповнюють наявні відомості щодо планувальної структури Вишгорода, ремісничої діяльності та матеріальної культури його населення. На площі 40 м² зафіксовано залишки чотирьох господарських ям (об'єкти 2—5) і низки стовпових ямок. А найцінніші, з наукової точки зору, результати дозволили отримати розкопки виробничої споруди початку XI ст. (об'єкт 1). Раніше одним із авторів було висловлене припущення, що на першому етапі функціонування вишгородського посаду (кінець X — перша половина XI ст.) виготовлення та обробка металів було другорядним видом діяльності місцевих ремісників (основним було гончарство), допоки в середині XI ст. на західній околиці не виникає спеціалізований ковальсько-металургійний осередок (Бібіков та ін. 2023, с. 109). Завдяки розкопкам 2023—2024 рр. це припущення отримало вагомий підтвердження.

Ідентифікаційний аналіз отриманих завдяки промивці ґрунту зернівок засвідчує високий рівень землеробства. Окремо слід відзначити знахідки в кількох об'єктах кісточок вишні, рідкісних на давньоруських пам'ятках. Аналіз здобутих під час досліджень фауністичних ре-

шток дозволяє встановити, що основним джерелом м'ясної продукції були домашні тварини, перше місце серед яких за кількістю виявлених кісток належало корові, друге — домашній свині, третє — дрібній домашній худобі. Допоміжну роль у харчовому раціоні жителів вишгородського посаду відігравали продукти мисливства; зокрема матеріали розкопок 2023—2024 рр. засвідчують випадки полювання на оленя, козулю та бобра.

Подальші археологічні дослідження дозволять отримати нові дані про посад Давнього Вишгорода, а також про ремесло, повсякденне життя та побут давньоруського населення загалом.

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленіч, А. М., Зотенко, І. В., Дяченко, Д. Г. 2023. *Князі та гончарі. Посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013—2019 років*. Київ: ІА НАН України.

Белан, Н. Г. 1978. Фауна городища Монастырёк на среднем Днепре. В: Генинг, В. Ф., Недопалко, Д. П., Вознесенская, Г. А. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 96-109.

Горбаненко, С. А. 2014. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.

Козловська, Н. А., Пашкевич, Г. О., Хамайко, Н. В. 2012. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 257-258.

Пашкевич, Г. О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 87-91.

Сарачев, І. 2000. Типологія венчиків древнеруських горшков Дніпровського Левобережжя. В: Григор'єв, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.

Цалкин, В. И. 1970. *Древнейшие домашние животные Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 161. Москва: Наука.

Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar*, 97 (2), p. 115-124. <https://doi.org/10.1080/11035897509454961>

REFERENCES

Bibikov, D. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M., Zotsenko, I. V., Diachenko, D. H. 2023. *Kniazі ta honchari. Posad davnoruskoho Vyshhoroda za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2013—2019 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Belan, N. G. 1978. Fauna gorodishcha Monastyrek na srednem Dnepre. In: Gening, V. F., Nedopalko, D. P., Voznesenskaia, G. A. (red.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, p. 96-109.

Horbanenko, S. A. 2014. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Kozlovskaya, N. A., Pashkevych, H. O., Khamaiko, N. V. 2012. Paleoeetnobotanichni doslidzhennia materialiv z rozko-

pok po vul. Spaskii, 35 u m. Kyiv. *Arkheolohichni doslidzhenia v Ukraini 2011 r.*, s. 257-258.

Pashkevych, H. O. 1993. Zminy v systemi zernovoho hospodarstva Davnoi Rusi (chas, prychyny ta naslidky). In: Tolochko, P. P. (red.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 87-91.

Sarachev, I. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, p. 225-236.

Timchenko, N. G. 1972. *Kistorii okhoty i zhyvotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.

Tsalkin, V. I. 1970. *Drevneishie domashnie zhyvotnye Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 161. Moskva: Nauka.

Lange, E. 1975. The development of agriculture during the first millennium AD. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar*, 97 (2), p. 115-124. <https://doi.org/10.1080/11035897509454961>

*D. Bibikov, N. Shekera,
S. Gorbanenko, M. Kublii*

THE INTEGRATED RESEARCH OF THE POSAD (SUBURB) OF OLD VYSHHOROD IN 2023—2024

In 2023—2024, the Vyshhorod Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine and the Vyshhorod Historical and Cultural Reserve continued planned excavations of the Posad (Suburb) of Ancient Vyshhorod — the largest medieval pottery center in Eastern Europe. During two campaigns on the excavation area 14 and its extension (total area — 40 m²), the remains of four household pits and a number of post holes were recorded, while the most scientifically valuable results were obtained during the excavation of a production structure from the early 11th century (structure 1). The significant quantity of metallurgical slag, metal oxide, blanks and production waste, charcoal, clay crucibles, and other finds discovered in the fill of structure leaves no doubt that its function concerned to the production and processing of metals (apparently, as at many other Old Rus' sites, these activities were combined).

A number of individual finds come from the fill of the structure and the cultural layer, such as a fragment of a massive heart-shaped plaque, a square belt plaque decorated in the Scandinavian Borre style, a bronze figurative plaque with compass ornamentation,

loop and pins, a lead trade seal, two iron «Г»-shaped keys and a fishing hook, three glass beads, and a pyrophyllite spindle whorl.

The identification analysis of grain remains obtained through soil flotation (S. Horbanenko) indicates a high level of agriculture. Notably, several structures yielded cherry stones, which are rare at Old Rus' sites. The analysis of faunal remains unearthed during the research (M. Kublii) shows that domestic animals were the main source of meat, with the highest number of bones belonging to cattle, followed by domestic pigs and then small livestock. Hunting products played a supplementary role in the diet of the suburb's inhabitants; in particular, materials from the 2023—2024 excavations indicate cases of hunting deer, roe deer, and beaver.

Keywords: Ancient Vyshhorod, Posad, Old Rus' era, metalworking complex, archaeozoological definitions, paleoethnobotanical definitions.

Одержано 11.05.2025

БІБІКОВ Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Dmytro BIBIKOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091,
e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Serhii GORBANENKO, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail:
gorbanenko@gmail.com.

КУБЛІЙ Михайло, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Mykhailo KUBLIY, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9824-3144,
e-mail: mykhailo_kublii@iananu.org.ua.

ШЕКЕРА Нікіта, аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна.

Nikita SHEKERA, PhD student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0009-0004-2176-2191,
e-mail: nikita.shekera@ukma.edu.ua.